

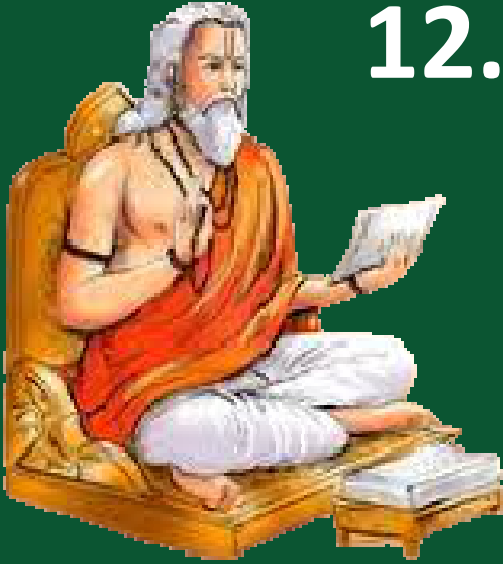
ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

12. કાલિકાલસર્વજ્ઞો હેમચન્દ્રાચાર્ય

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય.

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા ગામે તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું. આ ચંગદેવે માત્ર આઠ વર્ષની વયે ખંભાત મુકામે દેવચંદ્રસૂરિજી મહારાજ પાસેથી દિક્ષા લીધી. પછી તેઓ સોમચંદ્ર નામે જાણીતા બન્યા. તે પછી માત્ર એકવીસ વર્ષની વયે તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને હેમચંદ્રસૂરિના નામે ઓળખાવા લાગ્યા. પોતાના જમાનામાં ઉપલબ્ધ બધી જ વિદ્યાશાખાઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો, તેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી અને સ્વરચિત કૃતિઓથી જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં પોતાનું પ્રદાન પણ નોંધાવ્યું. આમ, જ્ઞાનની વિશાળ સમૃદ્ધિને કારણે તેમને કલિકાલસર્વજ્ઞનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવાના રાજા ભોજ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી, પુષ્કળ ધન તથા તેમનો સમૃદ્ધ ગ્રંથાગાર પોતાની સાથે લઈને અણહિલપુર પાટણ આવ્યા, ત્યારે તેમને આવકારવા વિદ્વાનોનું એક વૃંદ પણ સામેલ હતું. આ વિદ્વાનોના વૃંદના અગ્રણી હેમચંદ્રસૂરિ હતા.

એમ કહેવાય છે કે કીર્તિ: यस्य सः जीवति। અર્થાત્ જેની કીર્તિ છે, તે મૃત્યુ પામેલ હોવા છતાં જીવતો હોય છે. આવી કીર્તિ લક્ષ્મીથી નહિ પરંતુ સરસ્વતીથી થતી હોય છે, તે જાણી ચૂકેલા રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે હેમચંદ્રાચાર્યને વિવિધ સાહિત્ય રચવાની પ્રાર્થના કરી. વિશેષ આગ્રહ કરીને તેમની પાસે સંસ્કૃતવ્યાકરણનો એક અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો. આ ગ્રંથ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની આ ઘટનાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં એ તથ્યને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ રખાયો છે કે પોતાની કીર્તિ જાળવી રાખવાની ઇચ્છા ધરાવતા પ્રત્યેક માણસે સાહિત્યની ઉપાસના કરવા જેવી છે.

વિક્રમસ્ય દ્વાદશ્યાં શતાબ્દ્યાં સિદ્ધરાજઃ જયસિંહઃ
માલવવિજયં કૃતવાન્। વિજયાનન્તરં જયસિંહઃ નૃપતેઃ યશોવર્મણઃ
સર્વં ધનં ગૃહીત્વા અણહિલપુરં પ્રત્યાગતવાન્। ધનેન સહ તત્રત્યઃ
ગ્રન્થાગારોઽપિ તસ્ય હસ્તગતો જાતઃ। અસ્મિન્ ગ્રન્થાગારે
બહવોઽનુપમાઃ ગ્રન્થાઃ આસન્। તેષુ ભોજેન વિરચિતં
સરસ્વતીકણ્ઠાભરણનામ્ના પ્રસિદ્ધં ભોજવ્યાકરણમપિ એકતમમ્
આસીત્ ।

વિક્રમાદિત્યની બારમી સદીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે માલવ
પ્રદેશ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. વિજય પછી જયસિંહ રાજા
યશોવર્માનું સઘળું ધન લઈને અણહિલપુર (પાટણ) પાછો આવ્યો.
ધન સાથે ત્યાંનો ગ્રંથ ભંડાર પણ તેના હાથમાં આવી ગયો. આ
ગ્રંથભંડારમાં ઘણાં અજોડ ગ્રંથો હતા. તેમાં ભોજરાજાએ રચેલું
'સરસ્વતીકંઠાભરણ' નામે પ્રસિદ્ધ ભોજવ્યાકરણ પણ એક હતું.

एकदा सिद्धराजः विचारपथम् आरूढः। सः अचिन्तयत्, 'मालवविजयेन अहं धनस्य स्वामित्वं प्राप्तवान्। तस्य ग्रन्थागारः अपि मया प्राप्तः। परन्तु भोजव्याकरणेन भोजस्य यादृशी कीर्तिर्वर्तते तादृशी कीर्तिर्मया न प्राप्ता। अतः एतादृशं किमपि करणीयं येन मदीया कीर्तिरपि तादृशी भवेत् यादृशी भोजस्यास्ति।'

એક વાર સિદ્ધરાજ વિચારે ચઢ્યો. તેણે વિચાર્યું, 'માલવવિજયથી ધનના સ્વામિત્વને પામ્યો છું. તેનો ગ્રંથભંડાર પણ મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે. પરંતુ ભોજવ્યાકરણ વડે ભોજની જેવી ખ્યાતિ છે તેવી ખ્યાતિ મેં પ્રાપ્ત કરી નથી. આથી એવું કંઈક કરવું જોઈએ જેથી મારી ખ્યાતિ પણ તેવી થાય જેવી રાજા ભોજની છે."

एवं विचार्य सः जैनमुनिमाचार्य हेमचन्द्रं प्राप्तवान्, निवेदितवान् च, "अयि आचार्यवर्याः! भवन्तो भोजव्याकरणसदृशं व्याकरणं विरचयन्तु, येन भवतां मम च कीर्तिः अमरा भवेत्" इति।

આમ વિચારીને તે (સિદ્ધરાજ) જૈનમુનિ આચાર્ય હેમચંદ્ર પાસે ગયો અને તેણે નિવેદન કર્યું, "હે માનનીય આચાર્ય મહોદય ! આપશ્રી ભોજવ્યાકરણ જેવું એક વ્યાકરણ રચો, જેનાથી આપની તેમજ મારી કીર્તિ અમર થઈ જાય."

सिद्धराजस्य जयसिंहस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः एकमपूर्वं व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः। सः सिद्धहेमव्याकरणम् इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अष्टौ अध्यायाः सन्ति । तेषु प्रारम्भिकेषु षट्सु अध्यायेषु संस्कृतभाषायाः अन्तिमयोः द्वयोः अध्याययोः प्राकृतभाषाणाञ्च व्याकरणमप्यस्ति।

सिद्धराज जयसिंहना निवेदनથી પ્રેરણા પામેલા હેમચંદ્રાચાર્યે એક અપૂર્વ વ્યાકરણગ્રંથ રચ્યો. તે ગ્રંથ “સિદ્ધહેમવ્યાકરણ” નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આમાં આઠ અધ્યાયો છે. તેમાં શરૂઆતના છ અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત ભાષાનું અને છેવટના બે અધ્યાયોમાં પ્રાકૃતભાષાઓનું વ્યાકરણ પણ છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યૈઃ લક્ષશ્લોકપરિમિતં સાહિત્યં વિરચિતમસ્તિ । અસ્મિન્ સાહિત્યે 'અભિધાનચિન્તામણિઃ' નામકઃ કોષગ્રન્થઃ, 'ચાલુક્યવંશોત્કીર્તનમ્' નામકં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષાનિબદ્ધં વ્યાશ્રયં મહાકાવ્યમ્, 'કાવ્યાનુશાસનમ્' નામકઃ અલંકારશાસ્ત્રીયઃ ગ્રન્થઃ, 'છન્દોઽનુશાસન' ઋચેત્યાદીનં બહૂનાં ગ્રન્થાનાં સમાવેશો ભવતિ ।

હેમચન્દ્રાચાર્યે એક લાખ શ્લોકો જેટલું સાહિત્ય રચ્યું છે. આ સાહિત્યમાં 'અભિધાનચિન્તામણિ' નામનો શબ્દકોષ, ચાલુક્ય- વંશોત્કીર્તન નામનું સંસ્કૃતપ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલું દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (જેનાં એક જ શ્લોકમાં એક બાજુ વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો અને બીજી બાજુ કથાવસ્તુ છે.), કાવ્યાનુશાસન નામનો અલંકાર- શાસ્ત્રનો ગ્રંથ, છંદોનુશાસન વગેરે અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુર્જરપ્રદેશે લબ્ધજનિરયં હેમચન્દ્રાચાર્યઃ ન કેવલં ગુર્જરપ્રાન્તેઽપિ તુ સમગ્રેઽપિ સંસ્કૃતસાહિત્યાકાશે સૂર્યવત્ પ્રકાશતે।

ગુજરાત પ્રદેશમાં જન્મેલા આ હેમચન્દ્રાચાર્ય માત્ર ગુજરાતની સીમામાં જ નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ સંસ્કૃતસાહિત્યરૂપી આકાશમાં સૂર્યની માફક ઝળહળે છે.

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत

(1) सिद्धराजः जयसिंहः मालवविजयं कदा कृतवान् ?

A. द्वादश्यां शताब्धाम्

B. विंशतितमायां शताब्धाम्

C. एकविंशतितमायां शताब्धाम्

D. एकादश्यां शताब्धाम्

(2) सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना प्रसिद्ध व्याकरणं केन विरचितम् अस्ति?

A. जयसिंहेन

B. हैमचन्द्रेण

C. भोजेन

D. यशोवर्मणा

(3) भोजस्य कीर्तिः केन आसीत् ?

A. भोजव्याकरणेन

B. दयाभावेन

C. न्यायेन

D. भोजसाहित्येन

(4) हैमचन्द्राचार्येण रचितं व्याकरणं केन नाम्ना प्रसिद्धमस्ति?

A. प्राकृतव्याकरणम्

B. जैनव्याकरणम्

C. सिद्धहैमव्याकरणम्

D. सिद्धव्याकरणम्

(5) सिद्धहैमव्याकरणे कति अध्यायाः सन्ति?

A. षड्

B. दश

C. अष्टौ

D. सप्त

(6) हैमचन्द्राचार्येण रचितं साहित्य..... वर्तते।

A. दशसहस्रश्लोकपरिमितम्

B. लक्षश्लोकपरिमितम्

C. सहस्रश्लोकपरिमितम्

D. दशलक्षश्लोकपरिमितम्

(7) हैमचन्द्राचार्येण विरचितस्य कोषग्रन्थस्य नाम किमस्ति?

A. भट्टिकाव्यम्

B. अभिधानचिन्तामणिः

C. काव्यालङ्कारः

D. अमरकोषः

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत-

(1) जयसिंहः कं नृपतिं पराजितवान् ?

उत्तरम् - सिद्धराजः जयसिंहः यशोवर्मानं नृपतिं पराजितवान्।

(2) भोजेन विरचितं व्याकरणं केन नाम्ना प्रसिद्धमस्ति?

उत्तरम् – भोजेन विरचितं व्याकरणं सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना प्रसिद्धमस्ति।

(3) कस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः?

उत्तरम् - सिद्धराजः जयसिंहस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः एकमपूर्वं व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः।

(4) सिद्धहैमव्याकरणस्य षट्सु अध्यायेषु कस्य व्याकरणं वति?

उत्तरम् - सिद्धहैमव्याकरणस्य षट्सु अध्यायेषु संस्कृतस्य व्याकरणं वर्तते।

(5) हेमचन्द्राचार्येण रचितस्य अलङ्कारशास्त्रस्य ग्रन्थस्य नाम किमस्ति?

उत्तरम् – हेमचन्द्राचार्येण रचितस्य अलङ्कारशास्त्रस्य ग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनम् अस्ति।

प्र. 3. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- (1) ग्रन्थागारोऽपि = ग्रन्थागारः + अपि
- (2) कीर्तिर्वर्तते = कीर्तिः + वर्तते
- (3) व्याकरणमप्यस्ति = व्याकरणम् + अपि + अस्ति
- (4) प्राकृतभाषाणाञ्च = प्राकृतभाषाणाम् + च
- (5) लब्धजनिरयम् = लब्धजनिः + अयम्

प्र. 4. रेखाङ्कितपदानां स्थाने कर्तरिभूतकृदन्तस्य योग्यं रूपं लिखत -

(1) विजयानन्तरं जयसिंहः अणहिलपुरं प्रत्यागच्छत्।

उत्तरम् - विजयानन्तरं जयसिंहः अणहिलपुरं प्रत्यागतवान्।

(2) एकदा सिद्धराजः अचिन्तयत्।

उत्तरम् – एकदा सिद्धराजः चिन्तितवान्।

(3) सः हेमचन्द्रस्य समीपम् अगच्छत्।

उत्तरम् – सः हेमचन्द्रस्य समीपं गतवान्।

(4) हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थम् अरचयन्।

उत्तरम् - हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः।

(5) सः लक्षश्लोकपरिमितं साहित्यम् अरचयत्।

उत्तरम् – सः लक्षश्लोकपरिमितं साहित्यं रचितवान्।

प्र. 5. सूचनानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत लिङ्गम्

शब्दः	मूलशब्दः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदा., विक्रमस्य	विक्रम	पुंलिङ्ग	षष्ठी	एकवचनम्
(1) शताब्धाम्	शताब्दी	स्त्रीलिङ्ग	सप्तमी	एकवचनम्
(2) नृपतेः	नृपति	पुंलिङ्ग	पञ्चमी/ षष्ठी	एकवचनम्
(3) धनेन	धन	नपुंसकलिङ्ग	तृतीया	एकवचनम्
(4) ग्रन्थागारे	ग्रन्थागार	पुंलिङ्ग	सप्तमी	एकवचनम्
(5) ग्रन्थानाम्	ग्रन्थ	पुंलिङ्ग	षष्ठी	बहुवचनम्
(6) आचार्यवर्याः	आचार्यवर्य	पुंलिङ्ग	प्रथमा / संबोधन	बहुवचनम्

પ્ર. 6. કોષ્ઠગતપદાનિ પ્રયુજ્ય સંસ્કૃતવાક્યાનિ રચયત -

(1) અભિધાનચિંતામણિ એક કોષગ્રંથ છે.

(અભિધાનચિન્તામણિ એક કોષગ્રન્થ અસ)

ઉત્તરમ્ - (1) અભિધાનચિન્તામણિઃ એકઃ કોષગ્રન્થઃ અસ્તિ।

(2) હૈમચંદ્રાચાર્યે એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે.

(હૈમચન્દ્રાચાર્ય એક મહાકાવ્ય રચ)

ઉત્તરમ્ - હૈમચન્દ્રાચાર્યઃ એકં મહાકાવ્યં રચિતવાન્।

અથવા

હૈમચન્દ્રાચાર્યઃ એકં મહાકાવ્યમ્ અરચયત્ ।

(3) જયસિંહ અણહિલપુર પાછા આવ્યા.

(જયસિંહ અહિલપુર પ્રતિ + આ + ગમ્ (કર્તરિ ભૂ.કૃ. (કતવત્)

ઉત્તરમ્ - જયસિંહઃ અણહિલપુરં પ્રત્યાગતવાન્।

(4) સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાયો છે.

(સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન અષ્ટન્ અધ્યાય અસ્)

ઉત્તરમ્ - સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસને અષ્ટ (અષ્ટૌ વા) અધ્યાયાઃ સન્તિ।

(5) જયસિંહે એક વાર વિચાર કર્યો.

(જયસિંહ એકદા વિચાર કૃ (ક.ભૂ.ક.-કત)

ઉત્તરમ્ - જયસિંહઃ એકદા વિચાર કૃતવાન્।

પ્ર. 7. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયાં લિખત

(1) સિદ્ધરાજ જયસિંહે ક્યારે માલવવિજય કર્યો હતો ?

ઉત્તર : સિદ્ધરાજ જયસિંહે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યની બારમી સદી માલવવિજય કર્યો હતો.

(2) માલવવિજયથી જયસિંહને શું શું પ્રાપ્ત થયું હતું ?

ઉત્તર : માલવવિજયથી જયસિંહને રાજા યશોવર્માનો સઘળો ધનભંડાર અને ગ્રંથભંડાર પણ પ્રાપ્ત થયો હતો.

(3) ભોજની ખ્યાતિ શાના કારણે હતી?

ઉત્તર : રાજા ભોજની ખ્યાતિ સરસ્વતીકંઠાભરણ નામના વ્યાકરણને કારણે હતી.

(4) હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલું સાહિત્ય કેટલા શ્લોકોનું છે.?

ઉત્તર : હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલું સાહિત્ય એક લાખ શ્લોકોનું છે.

प्र. 8. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत -

'क'

(1) काव्यानुशासनम्

(2) प्राकृतभाषायाः

व्याकरणम्

(3) अभिधानचिन्तामणिः

(4) मालवविजयः

(5) सरस्वतीकण्ठाभरणम्

'ख'

(1) अन्तिमयोः अध्याययोः

(2) कोषग्रन्थः

(3) जयसिंहः

(4) अलङ्कारशास्त्रीयः ग्रन्थः

(5) भोजराजः

(6) शिक्षाशास्त्रम्

